

Адамович С.В., завідувач кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, доктор історичних наук, професор
<https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>

Європейські інституції на шляху притягнення росії до відповідальності за вчинені під час російсько-української війни злочини

Збройні конфлікти є однією з найбільших загроз для прав людини у сучасному світі. У цьому контексті європейські механізми захисту прав людини відіграють важливу роль, оскільки забезпечують правовий інструменти для попередження та розслідування порушень, а також відновлення справедливості.

Зазначимо, що європейським механізмам захисту прав людини під час збройних конфліктів присвячена значна кількість досліджень. Так, на думку професора Женевського університету Г. Гаджолі «прецедентне право ЄСПЛ пластично показує, як забезпечується захист права на життя під час конфлікту і як може бути покращено міжнародне право прав людини» [18, с.161]. Натомість дослідниця С. Гровер вважає, що підхід ЄСПЛ до питання універсальної юрисдикції сприяє відсутності відповідальності держави та, зрештою, у багатьох випадках повній безкарності окремих осіб, які вчинили міжнародні злочини, такі як тортури та військові злочини [20]. Дослідження повноважень і функціонування Ради Європи та Європейського Суду з прав людини здійснювали українські дослідники М.Гнатовський, В.Дорошенко, О.Розумовський, О.Сенаторова [2; 4; 12; 13]. У статті В. Трофименко, В. Сєрохіна, О.

Федорченко, Р. Овчаренко, Ю. Ковалової аналізується діяльність Європейського суду з прав людини та інших контролюючих органів, відповідальних за захист прав людини. На їх думку, незважаючи на міцну законодавчу базу та інституційну структуру, ефективність вищої інстанції є сумнівною – 50% [26]. Водночас, зусиллями французького дослідника і практикуючого адвоката Н. Ліньоля вийшов друком посібник, який адресовано жертвам і волонтерам, і він об'єднує інформацію, що стосується компенсацій постраждалим у рамках програм України і ради Європи [9].

Зазначимо, що після Другої світової війни у 1949 р. створюється Рада Європи для захисту прав людини, демократії та верховенства права у всій Європі з наступним створенням у 1959 р. Європейського Суду з прав людини, що став проявом бажання держав запобігти у майбутньому злочинам, що були вчинені у середині ХХ століття. Крім того, після завершення Холодної війни між НАТО та СРСР з'явилися можливості для розв'язання більшої кількості міжнародних збройних конфліктів [26, с.143]. І, якщо на початку діяльності у зв'язку з відсутністю справ Суд перебував на «суворій дієті», а деякі судді навіть називали себе групою безробітних, бо збиралися тільки раз на рік, то сьогодні ЄСПЛ переповнений справами [13, с.33]. Окремим викликом для Ради Європи та інших європейських інституцій став початок широкомасштабної агресії росії проти України у 2022 р.

Зазначимо, що Європейський суд з прав людини є основною інституцією у рамках Ради Європи, яка забезпечує контроль за дотриманням Європейської конвенції з прав людини. Під час збройних конфліктів суд розглядає справи, пов'язані з порушенням права на життя (ст. 2 Конвенції) та заборонаю катувань і нелюдського поводження (ст. 3) (Протокол №1 до Конвенції) [6; 11].

Крім того, потрібно відзначити й інші міжнародні документи, які забезпечують захист права людини такі, як Європейська соціальна хартія (1961 р.), Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (1987 р.). тощо [4, с.325].Водночас важливу роль у моніторингу порушень прав людини, підготовці рекомендацій та сприянні діалогу між сторонами конфлікту відіграє Комісар Ради Європи з прав людини. Крім того, Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалює резолюції та рекомендації щодо захисту прав людини під час конфліктів. Водночас європейські інституції тісно співпрацюють із Міжнародним кримінальним судом, ООН та ОБСЄ для забезпечення комплексного підходу до захисту прав людини.

Однак, попри вагомий рівень правового регулювання захисту прав людини під час збройного конфлікту європейськими інституціями, є ряд перешкод в реалізації європейських механізмів. Зокрема, існують політичні перешкоди, оскільки деякі держави не виконують рішень ЄСПЛ, юридично суд обмежений територією країн-членів Ради Європи. Крім того, для ефективної діяльності європейських механізмів не завжди вистачає фінансової підтримки.

Зазначимо, що Україна є активним учасником європейської системи захисту прав людини. Збройна агресія Росії створила низку викликів, які потребують використання всіх доступних міжнародних механізмів, у тому числі важливими є напрями роботи, пов'язані з документуванням злочинів росії [4, с. 325].

Одразу після широкомасштабного вторгнення російської армії на територію України Рада Європи виключила Росію зі свого складу. 25 лютого 2022 р. членство РФ в організації було призупинене, а 15 березня з ініціативи України та Польщі Рада Європи ухвалила остаточне рішення. У

свою чергу 16 вересня 2022 р. росія остаточно вийшла з Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і її офіційні особи заявили, що рішення ЄСПЛ не виконуватимуться рф.

1 березня 2022 р. Європейський суд з прав людини згідно з правилом 39 Регламенту Суду вказав уряду Росії утримуватися від військових нападів на цивільне населення та цивільні об'єкти, у тому числі житлові приміщення, транспортні засоби екстреної допомоги та інші цивільні об'єкти, які особливо захищаються, наприклад школи та лікарні, а також негайно забезпечити безпеку медичних закладів, персоналу та транспортних засобів швидкої допомоги на території, що перебуває під ударом або в облозі російських військ[17].

Станом на червень 2022 р. на розгляді Суду перебувало понад 8500 індивідуальних заяв, що стосуються подій у Криму, на сході України, в Азовському морі та збройного нападу, який розпочався у лютому 2022 року. Серед індивідуальних заяв були справи «Айлей та інші проти Росії» (№ 25714/16) та «Англайн та інші проти Росії» (№ 56328/18), подані родичами людей, які загинули в катастрофі рейсу МН17 [5]. Були і масштабні міждержавні позови України проти Росії:

1. «Україна проти Росії (X)» (№ 11055/22) Ця міждержавна справа стосується тверджень Уряду України про масові та грубі порушення прав людини, вчинені Російською Федерацією під час військових дій на території України з 24 лютого 2022 року [21].

2. «Україна проти Росії (щодо Криму)» (№ 20958/14 та № 38334/18) Ця справа стосується тверджень України про систематичні («адміністративну практику») порушення Російською Федерацією Європейської конвенції з прав людини в Криму [14]. 25 червня 2024 року Велика палата Європейського суду з прав людини винесла довгоочікуване рішення у міждержавній справі Україна проти Росії (щодо Криму). У

цьому одноголосному рішенні Суд визнав Росію відповідальною за порушення більшості основних положень Конвенції через її адміністративну практику в Криму з 2014 року, що стало значною перемогою для України [23].

3. «Україна та Нідерланди проти Росії» (№8019/16, 43800/14 і 28525/20). Ця справа стосується скарг, пов'язаних з конфліктом на сході України за участю проросійських сепаратистів, який розпочався навесні 2014 року. Уряд України в основному скаржився на передбачувану постійну практику («адміністративну практику») порушень низки статей Європейської конвенції з прав людини сепаратистами «Донецької народної республіки» (ДНР) і «Луганської народної республіки» (ЛНР), а також російськими військовослужбовцями. Уряд Королівства Нідерландів подав скаргу у зв'язку зі збиттям літака рейсу MH17 «Малайзійських авіаліній» на сході України 17 липня 2014 р. [19].

4. «Україна проти Росії (VIII)» (№ 55855/18). Ця справа стосується військово – морського інциденту, який трапився в Керченській протоці в листопаді 2018 р. і призвів до затримання трьох українських морських суден та членів їхніх команд [5].

5. «Україна проти Росії (IX)» (Ukrainev. Russia (IX)) (№ 10691/21). Ця справа стосується тверджень Уряду України щодо тривалої адміністративної практики Російської Федерації, яка полягає в цілеспрямованих операціях з вбивства передбачуваних опонентів Російської Федерації в Росії та на території інших держав [27].

Водночас важливим результатом співпраці уряду України з європейськими правозахисними інституціями стало створення Реєстру збитків від війни з Росією(спільний проєкт Ради Європи та України), що

стане частиною загального механізму компенсації втрат України від війни. До нього вже приєдналися 43 держави світу та Європейський Союз [1].

Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (RD4U), був створений під егідою Ради Європи на виконання резолюції Генеральної асамблеї ООН A/RES/ES-11/5 від 14 листопада 2022 р. «Сприяння здійсненню правового захисту та забезпеченню відшкодування збитків у зв'язку з агресією проти України».

Зокрема пункт 2 резолюції визнавав, «що Російська Федерація повинна бути притягнута до відповідальності за будь-які порушення міжнародного права в Україні або проти неї, включаючи її агресію в порушення Статуту ООН, а також будь-які порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, і що вона повинна нести правові наслідки всіх своїх міжнародно-протиправних дій, у т.ч. відшкодування шкоди, включаючи будь-яку шкоду, спричинену такими діями». Пунктом 4 визнавалася також «необхідність створення у співпраці з Україною міжнародного механізму відшкодування шкоди, збитків...що впливали з міжнародно-протиправних дій Російської Федерації в або проти України. У зв'язку з цим Генеральна асамблея ООН рекомендувала «створити державам-членам у співпраці з Україною міжнародний реєстр збитків, який слугуватиме записом у документальній формі доказів та інформації про претензії щодо пошкодження, втрати чи шкоди всім фізичним і юридичним зацікавленим особам, а також державі Україна, які були заподіяні міжнародно-протиправними діями Російської Федерації в Україні або проти неї, а також для сприяння і координації збору доказів» [24].

У місті Рейк'явіку 16 травня 2023 р. на 4-му Саміті Ради Європи країни-учасники у «Декларації на підтримку розширеної часткової угоди про Реєстр збитків» висловилися за приєднання до «Розширеної часткової

угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, яка була створена в інституційних рамках Ради Європи» [25].

Стаття 1 Статуту «Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» зазначає, що він «служує для документального обліку доказів та інформації, що стосуються заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, завданих 24 лютого 2022 року або пізніше на території України в межах її міжнародно-визнаних кордонів, включаючи її територіальні води, всім зацікавленим фізичним і юридичним особам, а також державі Україна, включаючи її регіональні та місцеві органи влади, державні чи підконтрольні установи, міжнародно-протиправними діями Російської Федерації в Україні або проти України» [3].

Реєстр отримав статус юридичної особи згідно з національним законодавством Королівства Нідерландів та України і, таким чином, здатний укладати договори, набувати та відчужувати рухоме та нерухоме майно. Місцезнаходженням Реєстру є м. Гаага в Королівстві Нідерланди з допоміжним офісом в Україні.

Загальну відповідальність за виконання мандату Реєстру несе Конференція Учасників, до якої кожен Учасник делегує представника. Конференція обирає зі своїх членів Голову та двох заступників строком на три роки. Конференція вносить і рекомендує Учасникам та Асоційованим членам заходи щодо просування цілей Реєстру; затверджує правила та положення, запропоновані Радою для управління роботою Реєстру; призначає членів Ради; визначає Виконавчого Директора за пропозицією Уряду України; затверджує річний бюджет Реєстру; затверджує річний звіт про діяльність Реєстру тощо.

Натомість Рада Реєстру формується з 7 членів на трирічний строк (1 особа від України та 6 від Учасників та Асоційованих членів). Рада відповідає за виконання функцій Реєстру; пропонує правила та положення,

що регулюють роботу Реєстру, та впроваджує їх належним чином, у тому числі; визначає прийнятність заяв для внесення до Реєстру на основі рекомендації Виконавчого Директора. Рада призначає Голову та Заступника голови зі своїх членів.

У свою чергу Виконавчий Директор представляє Реєстр і має право укладати контракти та договори від імені Реєстру, несе повсякденну відповідальність за роботу Секретаріату Реєстру; забезпечує всебічну підтримку роботи Конференції та Ради; несе відповідальність за направлення заяв до Ради для схвалення щодо включення до Реєстру; підтримує зв'язок із відповідними національними та міжнародними органами тощо. Секретаріат під керівництвом Виконавчого Директора забезпечує функціональну, технічну та адміністративну підтримку ведення та функціонування Реєстру.

Реєстр фінансується за рахунок щорічних внесків його Учасників і добровільних внесків його Асоційованих членів. правонаступником Реєстру має стати Компенсаційний механізм [3].

Реєстр спирається на цифрові дані та захищений цифровою платформою для отримання, обробки та класифікації позовів і доказів. Завданням Реєстру є отримання та обробка претензій і відповідних доказів, а також їх обробка. Він включає категоризацію, класифікацію та впорядкування цих вимог на основі різних критеріїв. Прийнятні претензії реєструються в Реєстрі для подальшої перевірки та оцінки. Для подання позовів заявникам використовується веб-портал «Дія», що забезпечує спрощений і доступний спосіб подання заяв до Реєстру [22].

На даний момент Реєстр приймає заяви щодо смерті близького члена сім'ї та щодо пошкодження або знищення житла. За цими категоріями вже подано загалом понад 14 тисяч заяв. Загалом планують відкрити понад 40 категорій, за якими українці зможуть подати заяви про відшкодування

завданих їм збитків внаслідок російської агресії [7]. До кінця 2025 р. Рада Європи також планує створити Комісію з розгляду скарг та розпочати обговорення механізму повної компенсації [12].

Крім того, 3-4 лютого 2025 р. під час 13-ї зустрічі групи держав (CoreGroup) відбулося затвердження проекту статуту спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України і була досягнута домовленість про його майбутній запуск на базі двосторонньої угоди України з Радою Європи [1].

Генеральний секретар Ради Європи Ален Берсе в інтерв'ю «Українській правді» 7 лютого 2025 р. зазначив, що забезпечити відповідальність росії за злочини в Україні мала б структура, що складалася б наступних складових: Спецтрибуналу щодо злочину агресії; Реєстру збитків від російської агресії проти України; Європейського суду з прав людини [14].

Однак з приходом до влади в США адміністрації Д.Трампа американські урядовці у кінці лютому 2025 р. повідомили, що можуть залишитися осторонь міжнародних зусиль щодо судового переслідування Росії за вторгнення в Україну. Втрата підтримки трибуналу з боку Вашингтона стала серйозним ударом по міжнародній репутації та авторитету проекту [15].

Незважаючи на це, 9 травня 2025 р. у Львові на зустрічі міністрів закордонних справ Коаліції держав зі створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України (CoreGroup), до якої, разом з Україною, входять чотири десятки держав було ухвалено спільну «Львівську заяву» яка стала першим політичним рішенням високого рівня про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України.

У заяві проголошувалося, що країни-підписанти «підтверджують «незмінну відданість процесу створення Спеціального трибуналу в рамках Ради Європи, якнайшвидшому початку його діяльності та підтримці його ефективного функціонування» [10].

Водночас Комітет міністрів Ради Європи 14 травня 2025 р. «підтвердив свою непохитну відданість Україні на її шляху до справедливості та реконструкції, розпочавши процес створення спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії». Водночас міністри доручили Генеральному секретарю Алену Берсе очолити процес створення спеціального трибуналу для розслідування злочину агресії в рамках Ради Європи шляхом укладення угоди з Україною [8]. Наразі до створення Спецтрибуналу долучилися країни ЄС, а також Коста-Рика, Гватемала, Японія та Австралія.

Висновки. Європейські інституції з захисту прав людини є важливі для забезпечення правосуддя під час збройних конфліктів. Їхнє значення особливо зросло у період широкомасштабної збройної агресії росії проти України. Подальше активне використання механізмів ЄСПЛ, Ради Європи та інших структур сприятиме не лише захисту прав постраждалих, а й зміцненню міжнародного правопорядку.

Водночас в умовах початку широкомасштабної російської агресії проти України Рада Європи у співпраці з уряду України створили Реєстр збитків від війни з Росією та працюють над механізмом компенсації збитків. Європейські країни разом з іншими охочими державами прийняли рішення про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, а також готують нормативно-правову базу для його функціонування. У свою чергу Європейський суд з прав людини розглядає міждержавні позови України проти Росії та індивідуальні заяви про

порушення прав людини в Україні, що були вчинені під час російсько-української війни.

Список використаних джерел:

1. Висоцька Т. Трибунал для Путіна буде створений на базі Ради Європи у 2025 році. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/02/4/7204194/> (дата звернення 05.02.2025).
2. Гнатовський М.М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні. Застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини, Київ. 2017. С. 22. URL: https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss-91068423?from_action=save (дата звернення 03.02.2025).
3. Додаток до Резолюції CM/Res(2023)3. Статут Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України. URL: <https://rd4u.coe.int/en/documents> (дата звернення 06.02.2025).
4. Дорошенко В.А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. №2. С. 323-326.
5. Збройні конфлікти. URL: <https://www.echr.coe.int/search?q=%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0> (дата звернення 05.02.2025).
6. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 03.02.2025).
7. Ємець М. Мін'юст: Реєстр збитків від агресії РФ може запрацювати "на повну" до кінця року. URL:

<https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/02/5/7204289/> (дата звернення 06.02.2025).

8. Комітет міністрів підтримує створення Спеціального трибуналу для України, визначає пріоритети для Організації та приймає договір про довкілля. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/committee-of-ministers-endorses-the-establishment-of-a-special-tribunal-for-ukraine-sets-priorities-for-the-organisation-and-adopts-a-treaty-on-the-environment>(дата звернення 05.06.2025).

9. Ліньоль Н. Практичний посібник з компенсації постраждалим від російського вторгнення в Україну. Посібник. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2024. 304 с.

10. Львівська заява Коаліції держав зі створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. URL:<https://mfa.gov.ua/news/lvivska-zayava-shchodo-zavershennya-roboti-koaliciyi-derzhav-zi-stvorenniya-specialnogo-tribunalu-shchodo-zlochinu-agresiyi-proti-ukrayini>(дата звернення 05.06.2025).

11. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення 03.02.2025).

12. Розумовський О.С. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Вип.70. 2022. С. 141–145.

13. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О, 2018. 208 с.

14. Сидоренко С. Трибунал за злочин агресії створять у 2025 році, від Трампа немає негативних сигналів: генсек РЄ. URL:

<https://www.eurointegration.com.ua/interview/2025/02/7/7204432/> (дата звернення 15.02.2025).

15. Barnes J. Trump to abandon Russia war crimes prosecution.URL: <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2025/02/21/donald-trump-us-putin-zelensky-ukraine-russia-war-tribunal/>(дата звернення 21.02.2025).

16. Complaints brought by Ukraine against Russia concerning a pattern of human-rights violations in Crimea declared partly admissible. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre-press?i=003-6904972-9271650>(дата звернення 16.02.2025).

17. The European Court grants urgent interim measures in application concerning Russian military operations on Ukrainian territoryURL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7272764-9905947>(дата звернення 03.02.2025).

18. Gaggioli G, Kolb R. A right to life in armed conflicts? : the contribution of the European Court of Human Rights. *Israel Yearbook on Human Rights*, 2007, vol. 37, p. 115-163.

19. Grand Chamber decision Ukraine and the Netherlands v. Russia - Flight MH17 and eastern-Ukraine-conflict case partially admissible, will proceed to judgment. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7550165-10372782>(дата звернення 16.02.2025).

20. Grover, S.C. Part I: Selected Factors Facilitating Impunity for International Crimes Through the European Court of Human Rights. In: *The European Court of Human Rights as a Pathway to Impunity for International Crimes*. 2010. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-10799-3_1

21. The inter-State case Ukraine v. Russia (X) (application no. 11055/22). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7372751-10076076>(дата звернення 16.02.2025).

22. MandateandFunctions. URL: <https://rd4u.coe.int/en/mandate-and-functions>(дата звернення 05.02.2025).

23. Miklasov J. Ukraine v.Russia (re Crimea): Article 6 ECHR in the Context of Russia's Annexation and Implications for Ukrainian Sovereignty. URL: <https://strasbourgobservers.com/2024/07/03/ukraine-v-russia-re-crimea-article-6-echr-in-the-context-of-russias-annexation-and-implications-for-ukrainian-sovereignty/>(дата звернення 16.02.2025).

24. Resolution adopted by the General Assembly A/RES/ES-11/5 on 14 November 2022 «Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine».URL: <https://docs.un.org/en/A/ES-11/L.6>(дата звернення 06.02.2025).

25. Reykjavik Declaration – United around our values (17 May 2023). URL:<https://edoc.coe.int/en/the-council-of-europe-in-brief/11619-united-around-our-values-reykjavik-declaration.html>(дата звернення 06.02.2025).

26. Trofymenko V., Serohin V., Fedorchenko O., Ovcharenko R., Kovalova Y. Protection of the civilian population from human rights violations through European mechanisms in wartime. *Pakistan Journal of Criminology*. 2024.Vol. 16. Issue 2. P. 545-559.

27. Ukrainev. Russia (IX)) (№ 10691/21). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-6946898-9342602>(дата звернення 16.02.2025).